

किसी बात को कहने के ढंग को वाच्य कहते हैं। संस्कृत में कर्ता, कर्म और भाव की प्रधानता के विचार से तीन प्रकार के वाच्य होते हैं—कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य और भाववाच्य। इनमें से कर्तृवाच्य अकर्मक और सकर्मक क्रियाओं के वाक्य होते हैं। कर्मवाच्य केवल सकर्मक क्रियाओं के वाक्य होते हैं और भाववाच्य केवल अकर्मक क्रियाओं के होते हैं।

1. **कर्तृवाच्य**—जिन वाक्यों में क्रिया कर्ता के पुरुष एवं वचन के अनुसार होती है, उनमें कर्तृवाच्य होता है, **जैसे**— अहं पुस्तकं पठामि। इसमें 'पठामि' क्रिया कर्ता 'अहं' के अनुसार उत्तम पुरुष, एकवचन में है।

2. **कर्मवाच्य**—जब सकर्मक धातुओं का कर्ता तृतीया विभक्ति में और कर्म प्रथमा विभक्ति में हो तथा क्रिया का पुरुष व वचन इसी प्रथमान्त कर्म के अनुसार हो, तब कर्मवाच्य होता है। **जैसे**—मया ग्रन्थः पठ्यते।

3. **भाववाच्य**—भाववाच्य में क्रिया की प्रधानता है। इसमें कर्म नहीं होता। **जैसे**— तेन हस्यते। भाववाच्य में क्रिया सदैव प्रथम पुरुष एकवचन में होती है। केवल अकर्मक धातुओं का परिवर्तन भाववाच्य में होता है।

कर्तृवाच्य से कर्मवाच्य में परिवर्तन

कर्तृवाच्य से कर्मवाच्य में परिवर्तन के निम्नलिखित नियम हैं—

1. कर्ता को तृतीया विभक्ति में परिवर्तित करना चाहिए।
2. कर्म को प्रथमा विभक्ति में परिवर्तित करना चाहिए।
3. क्रिया के मूलरूप में यक् जोड़कर उसका रूप आत्मनेपद की धातुओं के समान चलाना चाहिए तथा कर्म के पुरुष एवं वचन के अनुसार क्रिया को निश्चित करना चाहिए। **जैसे**— त्वं वृक्षं पश्यसि। इस वाक्य में कर्ता 'त्वम्' को तृतीया में परिवर्तित करने पर 'त्वया' हो जायेगा। 'पश्यसि' क्रिया का मूल रूप 'दृश्' है। 'दृश्' में यक् जोड़ने पर 'दृश्य' होगा। इसका रूप आत्मनेपद धातु 'लभ्' की तरह चलाने पर लट्लकार, प्रथम पुरुष, एकवचन में 'दृश्यते' होगा। कर्म 'वृक्षम्' के स्थान पर प्रथमा विभक्ति में वृक्षः होगा। इस प्रकार कर्मवाच्य का वाक्य 'त्वया वृक्षः दृश्यते।' होगा।

4. लट्लकार में धातु में यक् का योग नहीं किया जाता है तथा धातुरूप को आत्मनेपद की धातुओं के समान चलाते हैं। **जैसे**— हस् धातु में हसिष्यति (कर्तृवाच्य), हसिष्यते (कर्मवाच्य)।

कुछ वाक्यों के वाच्य-परिवर्तन नीचे प्रस्तुत हैं—

कर्तृवाच्य

रामः वेदं पठति
बालकः चन्द्रं पश्यति
बालकः गीतां पठति
वयं जलं पिबामः
रामः पत्रं लिखति
अहं पुस्तकं पठामि

लट् लकार

रामः वेदं पठिष्यति
बालकः चन्द्रं द्रक्ष्यति
वयं जलं पास्यामः

कर्मवाच्य

रामेण वेदः पठ्यते।
बालकेन चन्द्रः दृश्यते।
बालकेन गीता पठ्यते।
अस्माभिः जलं पीयते।
रामेण पत्रं लिख्यते।
मया पुस्तकं पठ्यते।

(2020MQ)

लट् लकार

रामेण वेदः पठिष्यते।
बालकेन चन्द्रः द्रक्ष्यते।
अस्माभिः जलं पास्यते।

लोट् लकार

रामः वेदं पठतु
बालकः चन्द्रं पश्यतु
त्वं मां पश्य

रामेण वेदः पठ्यताम् ।
बालकेन चन्द्रः दृश्यताम् ।
त्वया अहं दृश्यै।

लङ् लकार

रामः वेदं अपठत्
बालकः चन्द्रं अपश्यत्
त्वं मां अपश्यः

रामेण वेदः अपठ्यत।
बालकेन चन्द्रः अदृश्यत ।
त्वया अहं अदृश्ये।

कर्तृवाच्य से भाववाच्य में परिवर्तन

1. कर्मवाच्य एवं भाववाच्य में आत्मनेपद की क्रिया प्रयुक्त होती है।
2. कर्ता को तृतीया विभक्ति में परिवर्तित करना चाहिए।
3. कर्मवाच्य तथा भाववाच्य बनाते समय सार्वधातुक लकारों (लट्, लोट्, लङ् एवं विधिलिङ्) में धातु में यक् प्रत्यय लगाते हैं, जिसका 'य' शेष रहता है। 'य' जोड़ने के पश्चात् धातु के आत्मनेपद में रूप चलाते हैं। अन्य लकारों में 'य' नहीं जुड़ता और रूप केवल आत्मनेपद में ही चलते हैं। **जैसे—** गम् + यक् = गम् + य = गम्या गम्य के लट्, लोट्, लङ् एवं विधिलिङ्, लकारों में प्रथम पुरुष एकवचन के रूप क्रमशः इस प्रकार होंगे—

गम्यते, गम्यताम्, अगम्यत् एवं गम्येत्। लट् लकार में साधारण धातु से गमिष्यते इत्यादि रूप ही बनेंगे।
कुछ वाक्यों के वाच्य-परिवर्तन नीचे प्रस्तुत हैं—

कर्तृवाच्य

त्वं तिष्ठसि
सः तिष्ठति
सः अभवत्
त्वं हस
अहं तिष्ठामि
सा हसति
श्यामः गच्छति

भाववाच्य

त्वया स्थीयते।
तेन स्थीयते।
तेन अभूयत।
त्वया हस्यताम्।
मया स्थीयते।
तया हस्यते।
श्यामेण गम्यते।

कर्मवाच्य एवं भाववाच्य में प्रयोग होने वाले पठ् और गम् धातु के रूप यहाँ दिये जा रहे हैं।

1. पठ् (पढ़ना)**लट् लकार (वर्तमान काल)**

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र० पु०	पठ्यते	पठ्येते	पठ्यन्ते
म० पु०	पठ्यसे	पठ्येथे	पठ्यध्वे
उ० पु०	पठ्ये	पठ्यावहे	पठ्यामहे

लोट् लकार (आज्ञावाचक)

प्र० पु०	पठ्यताम्	पठ्येताम्	पठ्यन्ताम्
म० पु०	पठ्यस्व	पठ्येथाम्	पठ्यध्वम्
उ० पु०	पठ्यै	पठ्यावहै	पठ्यामहै

विधिलिङ् लकार ('चाहिए' के अर्थ में)

प्र० पु०	पठ्येत्	पठ्येयाताम्	पठ्येरन्
म० पु०	पठ्येथाः	पठ्येयाथाम्	पठ्येध्वम्
उ० पु०	पठ्येय	पठ्येवहि	पठ्येमहि

लङ् लकार (भूतकाल)

प्र० पु०	अपठ्यत	अपठ्येताम्	अपठ्यन्त
म० पु०	अपठ्यथाः	अपठ्येथाम्	अपठ्यध्वम्
उ० पु०	अपठ्ये	अपठ्यावहि	अपठ्यामहि

लृट् लकार (भविष्यत् काल)

प्र० पु०	पठिष्यते	पठिष्येते	पठिष्यन्ते
म० पु०	पठिष्यसे	पठिष्येथे	पठिष्यध्वे
उ० पु०	पठिष्ये	पठिष्यावहे	पठिष्यामहे

2. गम्, गच्छ (जाना)

लट् लकार

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र० पु०	गम्यते	गम्येते	गम्यन्ते
म० पु०	गम्यसे	गम्येथे	गम्यध्वे
उ० पु०	गम्ये	गम्यावहे	गम्यामहे

लोट् लकार (आज्ञावाचक)

प्र० पु०	गम्यताम्	गम्येताम्	गम्यन्ताम्
म० पु०	गम्यस्व	गम्येथाम्	गम्यध्वम्
उ० पु०	गम्यै	गम्यावहै	गम्यामहै

विधिलिङ् लकार ('चाहिए' के अर्थ में)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र० पु०	गम्येत्	गम्येयाताम्	गम्येरन्
म० पु०	गम्येथाः	गम्येयाथाम्	गम्येध्वम्
उ० पु०	गम्येय	गम्येवहि	गम्येमहि

लङ् लकार (भूतकाल)

प्र० पु०	अगम्यत	अगम्येताम्	अगम्यन्त
म० पु०	अगम्यथाः	अगम्येथाम्	अगम्यध्वम्
उ० पु०	अगम्ये	अगम्यावहि	अगम्यामहि

लृट् लकार (भविष्यत् काल)

प्र० पु०	गमिष्यते	गमिष्येते	गमिष्यन्ते
म० पु०	गमिष्यसे	गमिष्येथे	गमिष्यध्वे
उ० पु०	गमिष्ये	गमिष्यावहे	गमिष्यामहे

अन्य धातुओं के कर्मवाच्य तथा भाववाच्य में लट्, लङ्, लोट्, विधिलिङ्, तथा लृट् लकारों के प्रथम पुरुष, एकवचन में रूप इस प्रकार होंगे—

धातु	लट्	लङ्	लोट्	विधिलिङ्	लृट्
भू	भूयते	अभूयत	भूयताम्	भूयेत्	भविष्यते
पा	पीयते	अपीयत	पीयताम्	पीयेत्	पास्यते
दृश्	दृश्यते	अदृश्यत	दृश्यताम्	दृश्येत्	दृक्ष्यते
स्था	स्थीयते	अस्थीयत	स्थीयताम्	स्थीयेत्	स्थास्यते
नी	नीयते	अनीयत	नीयताम्	नीयेत्	नेष्यते
नश्	नश्यते	अनश्यत	नश्यताम्	नश्येत्	नशिष्यते, नङ्क्ष्यते
आप्	आप्यते	आप्यत	आप्यताम्	आप्येत्	आप्स्यते
शक्	शक्यते	अशक्यत	शक्यताम्	शक्येत्	शक्ष्यते
प्रच्छ्	पृच्छ्यते	अपृच्छ्यत	पृच्छ्यताम्	पृच्छ्येत्	प्रक्ष्यते
लिख्	लिख्यते	अलिख्यत	लिख्यताम्	लिख्येत्	लेखिष्यते
लभ्	लभ्यते	अलभ्यत	लभ्यताम्	लभ्येत्	लप्स्यते
ज्ञा	ज्ञायते	अज्ञायत	ज्ञायताम्	ज्ञायेत्	ज्ञास्यते
कथ्	कथ्यते	अकथ्यत	अकथ्यताम्	कथ्येत्	कथयिष्यते
कृ	क्रियते	अक्रियत	क्रियताम्	क्रियेत्	करिष्यते

अभ्यास प्रश्न

- वाच्य का शाब्दिक अर्थ क्या है?
- भाववाच्य में क्रिया सदैव किस पुरुष और वचन में होती है?
- निम्नलिखित वाक्यों में से एक का वाच्य-परिवर्तन कीजिए—
(अ) सा पठति। (ब) तेन देवालयः गम्यते। (स) अहं संस्कृतं वदामि।
- निम्नलिखित वाक्यों में से किसी एक का वाच्य-परिवर्तन कीजिए—
(अ) लतां पूजां करोति। (ब) बालकः मोदकं खादति। (स) मया पुस्तकं पठ्यते।
- निम्नलिखित वाक्यों का वाच्य-परिवर्तन कीजिए—
पुत्रेण गृहं गम्यते। त्वम् अद्य वाराणसी गच्छेः। मया इदम् उच्यते। तथा हस्यते। सः रोदति। तौ गृहम् गम्यताम्, रामेण दुग्धं पीयते।
- निम्नलिखित वाक्यों का वाच्य-परिवर्तन कीजिए—
सः वनं गच्छति। तेन पुस्तकं पठ्यते। अहं भोजनं करोमि।
सः हसति। त्वं किं पठसि? वयं हसामः।
रामः पुस्तकं पठति। तेन फलानि खाद्यन्ते। सीता रामं पश्यति।
सः पाठं पठति। रामेण फलानि खाद्यन्ते। अहं त्वां जानामि।
त्वं गृहं गच्छसि। अहं गीतां पठेयम्। सीता रामं पश्यति।
त्वं पठसि। मया गम्यते। (2019AS, 20MT) त्वं कार्यं करोषि।
तेन पत्रं लिख्यते। पिता कथां कथयति। त्वं किं करोषि?
त्वया रामायणम् पठ्यते। सीता रामं पश्यति। शकुन्तला पत्रं लिखति।

बालकः पुस्तकं पठति। ते हसन्ति। वयं गच्छामः। भूधरः धारयति धराम्। मया पुस्तकं पठ्यते। रामः गच्छति। अहं पुस्तकं पठामि। बालिका लिखति। छात्रः पुस्तकं पठति। अहं फलं खादामि। रामेण बाणेन हतो बाली। त्वम् आपणं गच्छसि। अहं पुस्तकं पठामि। (2019AO) अहम् इदं कथयामि। ते पत्राणि लिखन्ति। अहं ग्रामं गच्छामि। मया इदम् उच्यते। ते वृक्षं पश्यन्ति। छात्रेण ग्रामः गम्यते। वटुः पाठं स्मरति। बालकाः विद्यालयं गच्छन्ति। सीता महाभारतं पठति। अहं पुस्तकं ददामि। सा पतिं पश्यति। सीता गच्छति। अहं गीतां पठामि। अहं रामं पाठयामि। त्वं किं पठसि। अहं गच्छामि। (2019AP) रामेण रावणः हन्यते। पित्रा गम्यते। अहं वदामि।	मया गम्यते। (2020MS, MT) अहं गच्छामि। यूयं पठथा। राज्ञा प्रजा रक्ष्यते। वानरेण फलं खाद्यते। त्वया रामायणम् पठ्यते। तेन कार्यं क्रियते। काकः दधिः खादति। मया जलं पीयते। रामेण दुग्धं पीयते। सीता पुस्तकं पठति। (2020MO) सीतया रामायणं पठ्यते। ते वृक्षं पश्यन्ति। पुत्रेण सह गम्यते। रामेण ग्रामः गम्यते। ते जलं पिबन्ति। पुत्रेण सह गच्छति। तेन कार्यं क्रियते। अहं हरिं पूजयामि। रामेण विद्यालयः गम्यते। कश्चिद् न गच्छति। त्वं किं पठसि। मित्रेण पत्रं लिख्यते। मया किं क्रियते? बालकेन पत्रम् लिख्यते। त्वया किं क्रियते। मया किं क्रियते। पुत्रेण सः गच्छति। कृष्णः पुस्तकं पठितवान्। अहं हसामि। नारायणः अध्ययनं करोति। कः गायति। (2020MP)	सः तिष्ठति। रामः किं पठति? रामः हसति। (2019AP, AS) अजया जलं पीयते। अहं जलं पिबामि। (2020MP) रमा पत्रं लिखति। त्वं हससि। (2019AU) गुरुणा शिष्यः पाठ्यते। त्वं फलं खादसि। बालकः पुस्तकं पठति। अस्माभिः जलं पीयते। त्वया लज्जते। त्वं खादसि। रामः पत्रं लिखति। अहं पुस्तकं पठामि। वयं कार्यं कुर्मः। त्वं किम् पठसि। त्वं पत्रिकां पठसि। जनाः मन्त्रम् उच्चारयन्ति। अहं फलं भक्षयामि। अस्माभिः पुस्तकं पठ्यते। रामः कार्यं करोति। सः क्रीडति। भ्राता गीतां पठति। लता स्वपतिं पश्यति। माता मम पितरं पश्यति। मया इदम् उच्यते। मया दुग्धं पीयते। सा लिखति। रमा गायत्रीं पश्यति। (2020MS) रामः हसति।
--	---	---

7. निम्नलिखित वाक्यों में कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य एवं भाववाच्य को अलग-अलग कीजिए—

अहं घटं करोमि। मया घटः क्रियते। त्वं गृहं गच्छसि। त्वया गृहं गम्यते। अहं गीतां पठेयम्। मया गीता पठ्यते। अहं पुस्तकं ददामि। मया पुस्तकं दीयते। सीता मृगं पश्यति। सीतया मृगः दृश्यते। तेन याचते। तेन क्रीड्यते। त्वया स्वीयते। राधया पच्यते। तेन नीयते। ते खाद्यते। अहं पत्रं लिखामि। अहं महिषं पश्यामि। तेन किं क्रियते? पिता कथां कथयति। मया कर्मः क्रियते। रामेण दुग्धः पीयते। अहं फलं खादामि। सर्वे बालकाः जलं पिबन्ति। सः नयति। तया हस्यते।